

УДК 17+340

Єфремова І. В.

СВОБОДА, СПРАВЕДЛИВІСТЬ, РІВНІСТЬ У СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ МОРАЛІ І ПРАВА: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ АНАЛІЗУ

У статті розглянуто свободу, справедливість, рівність як моральні й правові цінності. Спираючись на аксіологічний підхід, виявлено їх роль у загальнолюдському, соціальному й культурному бутті.

Ключові слова: *свобода, справедливість, рівність, моральні й правові цінності.*

В статье рассматриваются свобода, справедливость, равенство как моральные и правовые ценности. Отираясь на аксиологический подход, выявлена их роль в общечеловеческом, социальном и культурном бытии.

Ключевые слова: *свобода, справедливость, равенство, моральные и правовые ценности.*

In this article considers are freedom, justice, equality as moral and legal values. The revealed their role in the universal, social and cultural life, leaning against axiological approach.

Keywords: *freedom, justice, equality, moral and legal values.*

Як відомо, філософська теорія цінностей знаходить своє відповідне застосування до сфери моралі і права. Їх аксіологічне вивчення має важливе пізнавальне, практичне й ідеологічне значення. Саме тому більшість робіт з аксіологічної проблематики, як правило, присвячені моральним і правовим системам, де цінності виявляють свою природу і сутність, можуть бути застосовані до різних сфер соціальної реальності.

Метою нашого дослідження є розгляд моральних і правових цінностей – свободи, справедливості, рівності, що являють собою як спільні, так і відмінні проєкції втілення в моралі і праві. Ця проблематика цікавила багатьох видатних мислителів і гуманістів, таких як І. Кант [1], Г. Гегель [2], В. Соловйов [3], М. Бердяєв [4], Є. Трубецької [5], М. Коркунов [6], В. Щеглов [7], Б. Чичерін [8], Г. Шпренгер [9], Ю. Хабермас [10], К.-О. Апель [11], О. Хьоффе [12], В. Нерсесянц [13], В. Бачинін [14], С. Алексєєв [15], О. Мартишин [16].

З аксіологічної точки зору, мораль можна визначити як сукупність цінностей добра і зла, а також відповідних їм форм свідомості, відносин, учинків. У свою чергу аксіосфера права покликана пояснити сутність права, його ціннісний зміст і призначення для суспільства загалом й окремої особистості, інтерпретувати право з позицій вищих цінностей і смислу людського життя, а також оптимальних вимог соціальної реальності. Аналогічної точки зору дотримується і В. Бачинін, який вважає, що «аксіологічний підхід до права передбачає пошук відповідей на питання про те, яке місце людина відводить праву в ієрархії значущих цінностей, який ціннісний зміст норм і законів права, які з цінностей повинні посідати в системі права пріоритетне місце» [13, с. 178].

Єфремова І. В. **СВОБОДА, СПРАВЕДЛИВІСТЬ, РІВНІСТЬ У СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ МОРАЛІ І ПРАВА: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ АНАЛІЗУ**

На наш погляд, у нормах моралі зосереджено багатостолітній досвід духовного виховання людини, а отже, мораль є більш прогресивною, більш розвинутою, ніж право, тому що формується раніше за нього. Можна стверджувати, що мораль з'явилася разом із суспільством, а право – із державою. Тому, як вважає російський філософ права М. Коркунов, «право являє собою нібито нижчу сходинку розвитку, уже пройдену моральністю» [6, с. 46]. Отже, до виникнення права поведінка регулювалася нормами моралі, релігії, звичаями – вони мали внутрішню спрямованість. Ці норми виражали волю всього суспільства, були спрямовані на підтримання цінності первісного колективу через вплив на духовний стан людини. Виникнення права обумовлене появою відносно автономної особистості, але перш ніж з'явитися у своєму нинішньому вигляді, воно пройшло довгий історичний шлях розвитку. Так, якщо право виникає безпосередньо з релігії, воно встановлюється за допомогою сили і набуває форми позитивного права. Якщо ж релігійні норми конденсуються у вигляді моралі, а з моралі виникає право, то перед тим, як оформитися в позитивне право, воно проявляється у вигляді природного права – тобто як мінімум вимог моралі. Якщо ж мораль природним шляхом перетворюється на звичай, то право виникає зі звичаю, набуваючи форми «живого» права.

Зі сказаного вище зрозуміло, що мораль і право виникають у різний час, проте мають одного прабатька: і мораль і право однаковою мірою покликані до життя необхідністю по-людськи упорядкувати волю людей. Таким чином, мораль і право можна розглядати як властивість доповнення (взаємодоповнення), що передбачає їхню ціннісну єдність – обидва феномени є універсальними загальними формами вираження й утілення свободи, справедливості та рівності в поведінці людей, однак і їх відмінність у змісті свободи, справедливості, рівності як моральних і правових цінностей обумовлена специфічністю кожної з універсальних форм: мораль містить аксіологічний максимум – абсолют, право – необхідний і достатній мінімум. Тут доречно згадати думку Б. Вишеславцева про те, що «закон не творить життя, а навпаки, віра, життя, історія – творять закон» [17, с. 115]. Цінність права є високою, але не абсолютною. Абсолютною є цінність свободи, справедливості й рівності. Так, наприклад російський філософ В. Соловйов визначав право як «примусову вимогу, здійснення мінімального добра чи порядку, який не допускає відомого прояву зла» [3]. Отже, доходимо висновку, що мораль і право є загальними формами втілення свободи, справедливості й рівності в поведінці людей, хоча при цьому ці соціальні цінності можна подати і як різні проєкції втілення в моралі і праві.

Мораль і право покликані до життя для упорядкування свободи людей. Оскільки «мораль і право блокують, глушать фатальні виходи свободи в темне бісівське царство зла на найбільш уразливих ділянках її буття – з одного боку, у сфері ціннісної регуляції поведінки, з іншого боку – у духовному житті суспільства» [15, с. 96]. Природа розпорядилася так, що мораль упорядковує, «цивілізує» свободу людей тим, що дає жорстокі моральні імперативи і жорстко через владу, державні органи, каральні санкції визначає її межі, припиняючи сваволю й караючи за порушення моральних норм. У свою чергу, право досягає здійснення того самого завдання іншим, свої власним шляхом – багато в чому через ті самі явища, закони,

визначаючи й гарантуючи реалізацію свободи людей у практичному житті, безпосередньо у формах практичного буття цієї свободи, причому в таких, що дають простір активності людей, їх творчості, творчій діяльності та збагачені раціональним початком, розумом.

На відміну від моралі, для права свобода – цінність і мета, що лежить поза ним (правом), тобто є зовнішньою метою. Для права дуже важливо, щоб людина не тільки розуміла, що вона є вільною, але й чітко собі вимальовувала ту міру свободи, що є оптимальною в цивілізованому суспільстві. Щоб пошуки цієї міри не були для індивідів занадто тривалими й не породжували небажаних ексцесів деструктивного характеру, суспільство й держава змушені вживати превентивні заходи – норми й закони права чітко й недвозначно окреслюють ті межі, за які свобода соціальних суб'єктів не повинна поширюватись. Норми і закони права адресовані особистості як вільному суб'єкту, однак вона (особистість) має можливість вибору й має право або підкорятися нормі й закону, або ні. Оцінення альтернатив й ухвалення остаточного рішення – її внутрішня справа, тобто моральна. Однак держава має деякі можливості і вправі втрутитися у сферу наслідків вільного вибору особистості. Так, якщо людина відступить від норми права, виникає «якісно нова ситуація її юридичної відповідальності за порушення» [14, с. 204]. Більше того, крім цього зовнішнього фактору впливає і внутрішній, який можна назвати ще й моральним. Так, за правопорушення і злочини, пов'язані з нанесенням збитку іншим людям, людина може розплачуватися ще й почуттями провини і каяття. Іншими словами, «її негативно орієнтована воля здатна наштовхнутися і на зовнішні, і на внутрішні перешкоди, що загрожують і правовими, і моральними наслідками» [14, с. 204]. Якщо ж особистість добровільно дотримується норм і законів права навіть там, де їх можна було б ігнорувати чи безкарно порушувати, то нагородою їй за це служить усвідомлення власного достоїнства. Цю думку підтримував і російський філософ-правознавець Б. Чичерін. «Усвідомлення свободи, – писав він, – може виникнути тільки тоді, коли я усвідомлю, що можу робити протилежне тому, що я роблю, а такого усвідомлення немає, якщо я почуваю себе примушеним, хоча б причина була мені й невідомою. Вільним є тільки той, хто усвідомить себе вільним, а усвідомить себе вільним той, хто справді є вільним. Такою може бути єдино розумна істота, що носить у собі свідомість Абсолютного, тому що тільки воно здатно відсторонитися від будь-якого окремого рішення й стати абсолютним початком своїх дій» [8, с. 97]. Право не зазіхає на людську потребу в самостійному прийнятті рішень, а тільки лише окреслює зовнішні межі простору соціальної свободи. Так, наприклад, коли І. Кант, Г. Гегель та їхні послідовники визначали право через свободу, вони від початку здогадувалися, що людська свобода в принципі не може бути безмежною й має потребу в розумних моральних і правових обмеженнях. «Право, – писав Є. Трубецької, – є зовнішньою свободою, наданою й обмеженою нормою» [5, с. 30]. У його розумінні правова вимога – це норма, що обмежує зовнішню свободу одних осіб в ім'я зовнішньої свободи інших.

У суспільстві найбільш повноцінними й продуктивними є прояви свободи тих людей, що можуть цінувати свободу й права всіх інших. У таких випадках

Єфремова І. В. **СВОБОДА, СПРАВЕДЛИВІСТЬ, РІВНІСТЬ У СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ МОРАЛІ І ПРАВА: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ АНАЛІЗУ**

цивілізованих суб'єктів здатні поєднати разом не тільки зовнішній нестаток чи практичні інтереси, але і внутрішні, духовні фактори у вигляді поваги до прав і свобод один одного. Таким чином, право керує зовнішніми відносинами свободи однієї особи до свободи інших, а мораль – внутрішніми спонуканнями особистості. Продовжуючи цю думку, доречно згадати німецького філософа Г. Гегеля, який так писав про це: «Я тільки тоді істинно свободний, якщо й інший так само свободний і мною визнається свободним. Ця свобода одного в іншому з'єднує людей у внутрішній спосіб; тоді як, навпаки, потреба й нестаток зводять їх разом тільки зовні» [2, с. 248]. Іншими словами, особистість потребує визначеного і при цьому досить таки високого рівня розвитку не тільки правової, але й моральної свідомості. Тільки людина, що має значний духовний потенціал, здатна бути по-справжньому вільною.

Основною й загальною цінністю для моралі і права вважають справедливість. Їх тісний зв'язок зі справедливістю здавна був незаперечним фактом для філософів, давніх (наприклад, Платона, Арістотеля й ін.) і сучасних. Так, наприклад німецький юрист Ф. Шталь зауважує, що «ідея справедливості не обмежується сферою права, а належить до морального світу, що існує завдяки цій ідеї» [7, с. 97]. Із Ф. Шталем згодний і німецький філософ Фр. Шилінг, що «вбачає у справедливості ідеальне джерело права» [7, с. 97]. Незважаючи на те, що поняття «справедливість» є спільним для моралі і права, його завжди пов'язували з правом. Це пояснюється тим, що і за змістом, і за етимологією справедливість сягає права. Це можна підтвердити так. Корінь «прав» міститься не тільки в словах «правильний», «правий», але і «справедливий». Аналогічні збіги зустрічаються й у мовах інших народів. Das Recht – німецькою позначає і юридичне правило, і право певної особи (Recht am Arbeit) і є спільнокореневим зі словом справедливість (gerecht). У латинській мові jus, jure перекладають як право (цивільне, природне) і як те, що залишається будь-кому за законом і справедливістю (suo jure): juste – справедливо й законно, justitia – справедливість. Англійською justice позначає і справедливість, і правосуддя. Виходить, в ідеалі право завжди повинне відповідати справедливості, тому що воно є носієм справедливості в соціальному світі. Більше того, тільки право і є справедливим. Адже справедливість тому власне і справедлива, що втілює собою й виражає загальнозначущу правильність, а це у своєму раціоналізованому вигляді означає загальну правомірність. Таким чином, зрозумілим постає прагнення права втілити справедливість у законах та інших юридичних джерелах права, хоча б формально заявляючи про це, причому така обставина знаходила своє відображення в найдавніших правових джерелах. Так, наприклад «Дигести» римського імператора Юстиніана характеризують право «як науку про добре й справедливе». Прихильники природного права відстоюють і думку, що «закони повинні бути втіленням справедливості» [18, с. 95]. Отже, можна припустити, що право є нормативно закріпленою справедливістю. Проте існує й прямо протилежна точка зору. Наприклад, Г. Гегель вважав, що «справедливим є тільки те, що відповідає праву і впливає з духу права» [2, с. 321]. На сьогодні такі вчені, як Г. Шпренгер, Ю. Хабермас, К.-О. Апелъ та інші дотримуються такої самої позиції, говорячи про те, що «справедливість досягається багаторазово, поки за неї борються засобами чинного

права» [9, с. 23].

Таким чином, відповідно до двох вимірів соціального буття – персонального та інституціонального – виокремлюють два поняття справедливості: а) справедливість як характерну рису особистості, що належить до чотирьох головних чеснот людини поряд із розважливістю, мужністю й розумом; б) справедливість, що стосується соціальних інститутів (родини, школи), а також політична справедливість, що стосується саме права, держав і політики. Їх можна також позначити як «суб'єктивна» та «об'єктивна» справедливість.

Перший вид справедливості розглядали з позицій моралі і вважали якістю особистості. Така точка зору панувала ще в період античності і середньовіччя. Так, Платон вбачав у справедливості «завзятість душі». Французький соціаліст і теоретик анархізму П.-Ж. Прудон вважав, що справедливість – це те, що «в людській душі найбільш споконвічне, у суспільстві найголовніше і найбільш шляхетне з усіх понять» [9, с. 16]. Відомий російський філософ В. Соловйов говорив про те, що справедливість є категорією моральності. «Закон є обмеженим, він закріплює не ідеал, а лише нижчу межу, „мінімум моральності“, обов'язковий для всіх членів суспільства» [19, с. 98]. Така думка є актуальною й дотепер, особливо для наших сучасників. Наприклад, російський політолог О. Мартишин вважає, що «справедливість є моральною категорією і не зводиться повністю до права» [16, с. 64]. За матеріалами російсько-французьких досліджень вийшла стаття О. Здравомислової, у якій йдеться про те, що справедливість часто протиставляється закону: «справедливість – це жити не за законом, а по совісті» [20, с. 73]. Не випадково кажуть, що справедлива людина – це совісна людина, тому що совість – це барометр моральності людини, почуття моральної відповідальності людини за свою поведінку. Вважають, що право – це тільки те, що справедливе, тобто відповідає об'єктивно необхідним життєвим потребам людини [21, с. 89]. Так, німецький філософ права О. Хьоффе виокремив три елементи такої справедливості: по-перше, вона має природу морального обов'язку; по-друге, такі обов'язки визнаються добровільно і стоять вище за простий примус; і, по-третє, справедливим є корисне будь-якій людині, а не тільки лише окремому індивіду в конкретній ситуації [12, с. 257].

Другий вид суб'єктивної справедливості характеризує її з позицій права. Деякі категоричні автори вкладають у справедливість тільки лише правовий зміст і ні в якому разі не співвідносять з особистою якістю людини. Так, наприклад, російський філософ права В. Нерсесянц стверджує, що «заперечення правового права і змісту справедливості неминуче веде до того, що за справедливість починають видавати будь-яке неправове начало» [13, с. 30], іншими словами, незаконні, свавільні вимоги. А це вже не справедливість, а сваволя. Німецький філософ Ю. Хабермас однозначно заявляє, що «основною інстанцією справедливості є право, а не мораль» [10, с. 29]. Це означає, що право є завжди справедливим. Виходить, що справедливість є внутрішньою властивістю, якістю права, а не відособленим поняттям. «Діяти справедливо – означає діяти відповідно до вимог права» [13, с. 29]. Отже, критерій справедливості вчинку ідентичний з правомірністю вчинку.

Урешті-решт, що є справедливим, а що ні, вирішує не закон, а людина, тому що у

Єфремова І. В. **СВОБОДА, СПРАВЕДЛИВІСТЬ, РІВНІСТЬ У СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ МОРАЛІ І ПРАВА: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ АНАЛІЗУ**

разі виникнення спірної ситуації питання справедливості розв'язує компетентний орган (у тому числі суддя) «відповідно до внутрішнього переконання, знань, досвіду» [22, с. 25]. Звичайно ж, за такого підходу до справедливості існує небезпека, що її значення можна підмінити особистою вигодою і навіть сваволею. «Коли людина обмежена не обов'язковими правилами закону, а тим, що вона вважає правильним, вона може діяти з користю для себе, а не для суспільства, і це в її очах є справедливим» [13, с. 30]. Однак треба підкреслити, що якщо почуття справедливості виховане в людині, то воно буде штовхати її до правомірної поведінки, породжувати відповідальність за свої вчинки та їхні наслідки. І навіть якщо така людина порушить закон, діючи справедливо, це не страшно, якщо загалом інтереси суспільства дотримано. Ще Протагор вивів формулу про те, що «людина є мірою всіх речей» [21, с. 88]. А свого часу І. Кант стверджував таке: «Роби зовні так, щоб вільний прояв твого бажання був поєднуваним зі свободою кожного, згідно із загальним законом» [1, с. 254]. Іншими словами, має втілитися в реальність «золоте правило»: «Як бажаєте, щоб з вами обходилися люди, так обходьтесь і ви з ними» [23]. Більше того, Августин Блажений, Ф. Аквінський і Г. Гроцій немов в один голос заявляли, «що законам можна не підкорятися, якщо це не заподіює великої шкоди суспільству або якщо вони суперечать природному праву і божественним заповідям» [16, с. 66].

Без справедливості як відповідної якості особистості, без відповідних ціннісних орієнтацій не може функціонувати і справедлива правова система. Так само для підтримання означених ціннісних орієнтацій на справедливість правові інститути повинні бути відповідним чином організовані. Таким чином, справедливість постає мірою відносного достоїнства цінностей, мірою їхньої рівноваги й субординації. Справедливість являє собою особливий механізм, що підтримує міру рівноваги моральних і правових цінностей й одночасно є визначальним моментом домінування в разі конфліктного зіткнення цих цінностей.

Поняття «рівність» найтіснішим чином пов'язане з поняттям «справедливість». Ще Платон писав: «Справедливість – це рівність, а не перевага», «Справедливість – це дотримання рівності» [24, с. 314]. Так, у соціальному пізнанні рівність розглядають як цінність, і в цьому разі рівність, як і справедливість, постає ідеалом і може стати керівним принципом життєдіяльності; у межах формальної логіки як збіг і взаємозамінність, як особливі відносини між суб'єктами. Таким чином, рівність являє собою формальний принцип соціальних взаємин, що відповідає критеріям справедливості, що розподіляє, зрівнює і відплачує, що має морально-етичний і правовий зміст.

Так, із позицій морально-етичного розуміння має дотримуватися принцип рівності всіх людей перед вимогами моралі, що означає, що всі люди – у принципі й у якомусь абстрактному значенні – мають рівні обов'язки, однакову відповідальність за виконання певних загальних норм, а самі вчинки будь-якої людини повинні оцінюватися еквівалентно, відповідно до вчиненого. Але тоді виникає питання, чи може цей принцип мати реальне значення в суспільстві, де існує соціальна нерівність, станові бар'єри, національно-державне нерівноправ'я, фактично нерівність суспільного становища, соціальних функцій, обов'язків, відповідальності? Адже

уявлення про те, що, незважаючи на ці розбіжності у способі життя, усі люди таки повинні однаково виконувати єдині моральні вимоги, вступає в разючу суперечність із законами поведінки, що обумовлені соціальною структурою суспільного цілого. У певних межах правило моральної рівності можна впровадити в життя так, щоб не порушилася субординація і не виникли соціогрупові й станові конфлікти, хоча б уже тому, що саме буття всіх людей у суспільстві за деякими параметрами є подібним. Так, найпростіші загальнолюдські норми є прямою сферою, нехай навіть обмеженою якимись лише окремими діями і сферами поведінки, що не торкаються специфічних соціальних відносин. Далі, можна виокремити три сфери взаємин – міжособистісні, внутрішньогрупові та міжгрупові, на яких хоч і є відбиток соціальної нерівності, «у чомусь виявляють собі рівність індивідів як просто „приватних осіб”, що перебувають у відносинах один до одного як одна людина у відносинах до іншої, собі подібної» [25, с. 314]. Такі відносини виникають за умов, коли, з одного боку, індивід постає як особа, що відносно вільно розпоряджається собою, а з іншого боку – коли вона може спілкуватися з іншими, хоча б у якихось життєвих проявах, переступаючи класово-станові бар'єри. Так, від перших пізнань, наприклад в епоху античності, що «раб – теж людина», і ранньохристиянські ідеї рівності всіх людей перед Богом і до сучасного розуміння загальнолюдської рівності усе веде до того, що доречно згадати так зване «золоте правило», що передбачає «взаємну еквівалентність у вчинках людей, вчинених один щодо одного, і відповідно рівність у їхніх взаємних оцінках. Такі відносини людей як „приватних осіб”, „близьких” чи „подібних”, є одним із важливих моментів утвердження в повсякденній практиці, у побуті відповідних моральних відносин» [25, с. 314–315].

Таким чином, у морально-етичному розумінні рівність – це нормативна вимога еквівалентного взаємообміну послугами, благодійними. Знаменний зразок – давнє «золоте правило», що наказує кожному ставитися до інших так, як він хотів би, щоб ті ставилися до нього. «Золоте правило» має універсальний і всеосяжний характер, тому що всі люди, незалежно від їхніх особливих ознак і якостей, потрапивши у сферу його дії, опиняються у відносинах етичної рівності.

На відміну від моральної рівності, де рівність набуває якості морального явища, правове фіксує і закріплює за допомогою юридичного закону. Тут немає соціальної нерівності, немає поділу на стани й соціальні групи, усі є рівними та єдиними перед Законом права. Правова рівність у життєдіяльності суспільства пов'язана з його здатністю встановлювати в соціумі юридичну рівновагу, тобто поставати в ролі універсального способу поєднання інтересів окремих людей, соціальних груп і шарів населення, різних народів і національностей. Тому важко не погодитися з англійським мислителем XV століття Т. Мором, що «для суспільного благополуччя є один єдиний шлях – оголосити в усьому рівність» [26, с. 58]. Аналогічне висловлення знаходимо й у російського правознавця А. Куніцина, який підкреслює: «Уведення абсолютної рівності та свободи у всіх заняттях є найпростіший засіб довести всі класи держави до найвищого ступеня благоденства» [27, с. 647]. А французький філософ Ж. Мельє вважав, що «першим злом є величезна нерівність (disproportion) між різними станами і положеннями людей» [28, с. 130]. Російський філософ права В. Нерсесянц

Єфремова І. В. СВОБОДА, СПРАВЕДЛИВІСТЬ, РІВНІСТЬ У СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ МОРАЛІ І ПРАВА: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ АНАЛІЗУ

стверджує: «Де немає рівності, там немає і права як такого, що саме рівність надає правовій формі смислу і цінності» [13, с. 20].

Викладене дозволяє стверджувати, що, по-перше, логіка формування і розвитку правової рівності вплетена в процес розвитку людської цивілізації, у якому правова рівність уособлює соціально-обґрунтовані й зведені в нормативно-правову форму, а тому і єдині для всіх міри справедливості, свободи й відповідальності. По-друге, саму правову рівність слід розуміти як засновану на справедливості, свободі й відповідальності розумну, логічно несуперечливу та юридично закріплену однаковість положень особистості й соціальних груп (нації, народу) у системі суспільних відносин [29, с. 21]. Отже, правова рівність припускає рівну міру прав й обов'язків у всіх громадян, однаковою для всіх простір соціальної свободи.

Таким чином, в аксіологічному аспекті право й мораль відрізняються способами осягнення цінностей, де маємо на увазі здатність простого розсуду цінностей та здатність їх більш-менш глибокого переживання. Можливі різні ступені адекватності цінностей, починаючи з поверхневого визнання ціннісних властивостей будь-якої даності й завершуючи повним зануренням у неї. На відміну від моралі, праву властивий інтелектуальний момент, оскільки «особливість суто правового ставлення до цінностей виражається через поняття „визнання”, тобто особливого ставлення до цінностей – особливого інтелектуального спілкування, що зводиться до встановлення з ними» [17, с. 116]. І право, і мораль є явищами належного, однак перше є належним на рівні масової поведінки, друге – належним на рівні насамперед індивідуальної поведінки.

Література:

1. *Кант І.* Метафізика нравов / І. Кант // Сочинения : в 6 т. / І. Кант. – Т. 4, ч. 2 – М. : Мысль, 1965. – 478 с.
2. *Гегель Г. В.* Философия права / Г. В. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 526 с.
3. *Соловьев В. С.* Оправдание добра. Нравственная философия / В. С. Соловьев // Собрание сочинений : в 2 т. / В. С. Соловьев. – Т. 1. – М. : Мысль, 1988. – 479 с.
4. *Бердяев Н. А.* Философия свободы. Смысл творчества / Н. А. Бердяев. – М. : Правда, 1989. – 607 с.
5. *Трубецкой Е. Н.* Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой. – М., 1908. – С. 30–61.
6. *Коркунов Н. М.* Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – 3-е изд. – СПб., 1894. – 345 с.
7. *Щеглов В. Г.* Нравственность и право в их взаимных отношениях / В. Г. Щеглов. – Ярославль : Тип. Г. В. Фальк, 1888. – 129 с.
8. *Чичерин Б. Н.* Философия права / Б. Н. Чичерин. – М. : Типо-литограф. т-ва Кушнеров и Ко, 1900. – 341 с.
9. *Шпренгер Г.* Взаимодействие: соображения по поводу антропологического понимания масштабов справедливости / Г. Шпренгер // Государство и право. – 2004. – № 5. – С. 18–23.
10. *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас ; пер. с нем. – М. : Наука, 1992. – 176 с.
11. *Апель К.-О.* Трансформация философии / К.-О. Апель ; пер. с нем. – М. : Логос, 2001. – 339 с.
12. *Хёффе О.* Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства / О. Хёффе. – М. : Гнозис; Логос, 1994. – 328 с.

13. *Нерсисянц В. С.* Философия права : учебник для вузов / В. С. Нерсисянц. – М. : Норма, 1997. – 652 с.
14. *Бачинин В. А.* Морально-правовая философия / В. А. Бачинин. – Х. : Консум, 2000. – 208 с.
15. *Алексеев С. С.* Философия права / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 1998. – 336 с.
16. *Мартышин О. В.* Метафизические концепции права / О. В. Мартышин // Государство и право. – 2006. – № 2. – С. 64–71.
17. *Некрасов С. И.* Ценностное единство нравственности и права / С. И. Некрасов, Л. Т. Бородавко // Успехи современного естествознания. – 2007. – № 11. – С. 114–116.
18. *Хайруллин В. И.* Что такое «коммунитарная справедливость» / В. И. Хайруллин // Государство и право. – 2007. – № 9. – С. 93–96.
19. *Соловьёв В. С.* Право и нравственность / В. С. Соловьёв // Власть и право. Из истории русской правовой мысли. – Л., 1990. – С. 98–99.
20. *Здравомыслова О. М.* Представления о справедливости и равенстве и правовой опыт населения (по материалам российско-французских исследований) / О. М. Здравомыслова // Мир России. – 2004. – Т. XIII. – № 3. – С. 71–87.
21. *Чернобель Г. Т.* Право как мера социального блага / Г. Т. Чернобель // Журнал российского права. – 2006. – № 6. – С. 83–95.
22. *Шапиро И. М.* Юридическое равенство, законность и справедливость, как социально-правовые категории / И. М. Шапиро // Ленинградский юридический журнал им. А. С. Пушкина. – 2008. – № 2. – С. 17–28.
23. Матфей. 7:12.
24. *Платон.* Сочинения : в 3 т. / Платон ; пер. с древнегреч. ; под ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса. – М., 1968. – Т. 1. – 654 с.
25. *Дробницкий О. Г.* Понятие морали: ист.-критич. очерк / О. Г. Дробницкий. – М. : Наука, 1974. – 388 с.
26. Утопический социализм : хрестоматия / под ред. А. И. Володина. – М. : Политиздат, 1982. – 512 с.
27. *Куницын А. П.* Энциклопедия прав / А. П. Куницын // Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. – М., 1951. – Т. 1. – 902 с.
28. *Мелье Ж.* Завещание / Ж. Мелье // Утопический социализм. – М., 1964.
29. *Лазарев В. М.* Принцип правового равенства и юридическая ответственность (проблемы методологии и теории взаимосвязи) : [монография] / В. М. Лазарева, В. Г. Федорова. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2005. – 132 с.